

Mária-ábrázolások a magyarországi evangélikus templomokban

Harmati
Béla
László

Evangélikus egyháztörténetünk, akárcsak magyar történelmünk sajátos vonásának tekinthetjük a nagy cezúrákat vagy töréseket és a válságperiódusokat követő, ennél is nagyobb újrakezdéseket (FABINY 1994, 9. o.). Ez a megállapítás vonatkozik egyházművészetünkre is, amely kevésbé a hosszas fejlődésről, a szervesen egymásra épülő stíluskorszakok tapasztalataiból való építkezésekről, mint inkább a hirtelen megragadott lehetőségek kihasználásáról szól. Ugyanakkor az ezer szállal a nyugat-európai kultúrkörhöz való tartozásunk eredményeként a közvetlen kapcsolódási pontok is mindig tetten érhetők.¹ Evangélikus templomainkban ma megtalálható oltárképeink történetét, stílusát és tematikáját vizsgálva igencsak vegyes képet kapunk. Több periódus, fejlődési korszak szinte teljesen hiányzik egyházművészetünkből, egy-egy magányosan vagy töredékesen fennmaradt emlék pedig több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. A történelem viharai nagyon megtépázták az emlékeket, és mára már csak nyomai maradtak fent az egykori értékeknek. Legtöbbször csak áttételesen tudunk következtetni a különböző korszakok művészeti gyakorlatára, és kutatásukhoz a szokásosnál jobban rá vagyunk szorulva a társtudományok segítségére.

Egyházművészetünkből és azon belül festészetünkből szinte teljesen hiányzik a reformáció korának képvtitája, illetve az azokra adott egyedi válaszok. Csak példaként említem, hogy az írott bibliai szöveg és a képi ábrázolás összefüggéseiről szóló, Nyugat-Európában a reformációt követően kibontakozó vitára (BELTING 2000, 495. o.) a hazai válaszok jelentős időeltolódással születtek. Magyarországon száz vagy még inkább kétszáz évvel később érhetők tetten azok a megnyilvánulások, azok a képekkel kapcsolatos felvetések, amelyek ekkorra Európa nyugati felében már nyugvópontonra kerültek. Anélkül, hogy a jelenlegi témánktól eltérő problémát alaposabban elemezném, csak megemlítem, hogy Európában nálunk

1. kép. Nemescsó

¹ A templomokkal kapcsolatban lásd: KRÄHLING 2004.

2. kép. Nyíregyháza

3. kép. Szakony

maradt fent a leghosszabb ideig az a gyakorlat, amely szerint az oltárképekre (az utolsó vacsora vagy a keresztre feszítés jelenete) festett formában is felkerültek az írott bibliai idézetek.

A türelmi rendelet után Magyarországon készült oltárképeinken szintén találunk utalásokat a reformáció korára és az azt követő időszakra jellemző ideológiai vitákra. Erre jó lehetőséget nyújt az evangélikus oltárképeken előforduló Mária-ábrázolások bemutatása és elemzése. Ma Magyarországon közel 508 evangélikus templom, imaház és református-evangélikus közös használatban lévő istentiszteleti hely van. E templomok többségében van oltárkép. Az oltárképek tematikája változó, mert míg a türelmi rendelet utáni időszakban az utolsó vacsora és a keresztre feszítés jelenete volt domináns, addig a 19. század végétől új témák is megjelennek, így a mennybemenetel, a Gecsemáné-kertben imádkozó Krisztus alakja, Jézus és Péter ábrázolása és több más bibliai történet is helyet kap oltárainkon. Számunkra most azok az oltárképek az érdekesek, amelyek Mária alakja is megjelenik – vagy éppen hangsúlyosan nem jelenik meg. Sokszor az ismert kompozíciókon, amelyek jellemzően a keresztre feszítés és a királyok imádása, a mellékalakok és Mária hiánya is sokatmondó lehet. Mivel történelmileg is jól elkülöníthető különbségek vannak az egyes ábrázolások és típusok között annak függvényében, hogy mikor születtek, időrendben fogom tárgyalni és bemutatni az oltárképeket.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell említenem az evangélikus egyházművészet egy másik sajátosságát, amelyet a szűkös anyagi források miatti találékonyság szült, és amely elemzésünket is tévesen befolyásolhatja. A vallási türelem után a 18. század végén épült templomok berendezései sokszor nem újonnan készültek, hanem ajándékként vagy a II. József által feloszlott szerzetesrendek készletéből kerültek beszerzésre (VELLADICS 1997, 1999, 2000). Több levéltári forrás is említi, hogy a nem tanító szerzetesrendek berendezési tárgyainak állami zár alá vétele előtt a szemfülesebb evangélikus gyülekezetek mind a két félnek előnyös módon olcsón jutottak olyan hirtelen feleslegessé váló templomi berendezésekhez, mint padok, szószékek, oltárok és oltárképek. Eddigi levéltári kutatásaim szerint a türelmi rendelet után alakult gyülekezetek közel egyharmada élt ezzel a lehetőséggel. Ezeket az adatokat azonban sem lebecsülni, sem pedig túlértékelni nem szabad, de figyelembe kell venni őket az elemzés során.

Egyházművészetünkre jellemzően a türelmi rendeletet követő periódusban jelenik meg a legtöbb máig fennmaradt legkorábbi oltárkép, és igen ritka hazánkban az azt megelőző korból egészen megmaradt szószékoltár és eredeti oltárkép együttese. A következő nagy oltárképfestési hullám a 19. század utolsó negyedére és a 20. század elejére tehető, amikor a legtöbb helyen lecserélik a régi oltárképeket,

legtöbbször Gecsemáné-kerti jelenetekre. A mai templomainkban megtalálható, Krisztust a kereszten ábrázoló oltárképek aránya nem éri el az összes kép tíz százalékát sem.

A türelmi rendeletet megelőzően Magyarországon 1680 és 1780 között mintegy 120 új búcsújáráshely keletkezett, és ezek nagy többsége a Mária-kultusszal kapcsolatos. Ezért nem véletlen, hogy a 18. század végén keletkezett evangélikus oltárképek többsége Krisztust egyedül ábrázolja, és kiemelten nagy hangsúlyt kap a magárahagyatottság és az értünk vállalt áldozat. Mára a türelmi rendelet után készült és máig fennmaradt képek közül 20 képen jelenik meg Krisztus magányosan és csak 4 képen mellékalakkal. Példaként most az ország két végéből mutatok egy-egy emléket. Nyíregyháza evangélikus templomának 1780 körül készült oltárképe szép példája a magányos, elhagyott, az emberekért az áldozatot egyedül vállaló Krisztusnak (2. kép). Maga a kép megfelel a korban szokásos ábrázolástípusnak. A dicsfényel a feje körül bemutatott, keresztre feszített test nem a fizikai gyötrelem kihangsúlyozásával, hanem a háttér és az előtér közötti távolság növelésével ér el drámai hatást. Másik felfogást követ a nyugati határszélen lévő Szakony oltárképe (3. kép). A provinciálisabb stílusú képen nagyobb szerepet kap a fizikai gyötrelem kifejezése, amelyet alátámasztani igyekeznek a kép szerves részét képező bibliai idézet. A korból származó és máig fennmaradt többi keresztfeszítés-oltárképet ezt a két típust követi.

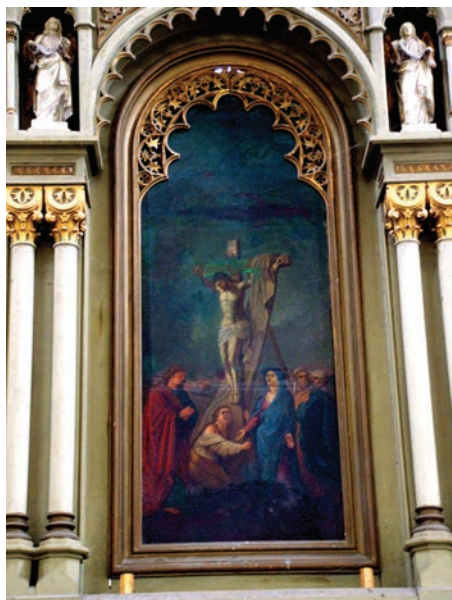
Ugyanakkor vannak kivételek, ahol Mária vagy Magdalai Mária alakja is megjelenik. Ritka és igen szép példája a keresztre feszítés témakörének a legrégebbi evangélikus szószékoltár részét képező jelenet. A nyugat-magyarországi *Nemescső* artikuláris hely volt, amely a soproni országgyűlés (1681) Thököly Imre által kikényszerített engedményei hatására jöhetett létre. Az oltárképen János és Mária, Jézus anyja is jelen vannak. Azonban ez a szép oltárkép, akárcsak a szószék többi darabja, mint a festett szószékkosár és a hangvető, eredetileg nem ebbe a templomba készült. 2001–2002 között elvégzett felújításakor, amelyet az akkor még létező Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ végzett (GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY 2003), fény derült arra, hogy három különböző korban készült darabból van összerakva. Az oltárretabló vagy oltárfal az oltárképpel együtt 1713-ban, a szószék 1722-ben, a hangvető pedig 1791-ben készült. Utólagos összeszerelésüket bizonyítja az is, hogy az így összerakott szószékoltár oltárrésze félig eltakarja Jézus és a négy evangélista alakját a szószékkosáron. E berendezés darabjainak eredete ismeretlen, de jól mutatja a korabeli helyzetet. A szószékoltár műfaja ismeretlen volt hazánkban az asztalosmesterek előtt a 18. század végéig. Amikor az evangélikusok megjelentek ezzel az elrendezési igénnyel, akkor az első és legkézenfekvőbb gondolat a darabokból való összerakás volt. Az oltárkép a klasszikus mintát követve mutatja be az eseményt (1. kép). A keresztre feszítés jelenetén Jézus mellett Mária áll rózsaszín ruhában és kék köpenyben, fején fehér fátyollal, kezét imára kulcsolja. Jézustól balra János áll kék ruhában és piros köpenyben, kezét összekulcsolja. A színszimbolika a hagyományokat követi. A kék szín a tisztaságot, az igazságot és a hűséget szimbolizálja, a fehér szintén a tisztaságot, az ártatlanságot jelképezi,

4. kép. Győrszemere

5. kép. Sárszentlőrinc

6. kép. Pítvaros

7. kép. Paks

míg a piros vagy vörös itt a szeretetet és a vért is jelenti (SEIBERT 1986). A kereszt tövében koponya, amely a keresztény ikonográfia szerint Ádám koponyája, az első emberé, akit Krisztus kiömlő vére a kereszten megváltott.

Györszemere (4. kép) oltárképe ma egy szerény szószékoltár részeként látható. A lendületes kompozíciójú képen a kereszt tövében látjuk a két Máriát, Jézus anyját és Magdalai Máriát, valamint Jánost, amint megdöbbsent arcki-fejzéssel néznek a megfeszített Krisztusra. Az előtérben a földön koponya látható, a háttérben pedig viharosan kavargó felhők sötétítik. Az igénytelen templombelsőben és oltárépítményben lévő kép kiemelkedő kvalitásai miatt (véltetően itáliai munka) nagy a valószínűsége annak, hogy ez lehet az az oltárkép, amelyet a győri gyülekezet újjáalakulásakor a bécsi dán nagykövettől vásárolt meg, de amelyet kis mérete miatt végül nem használt fel a győri Öregtemplom berendezésekor.

Sárszentlőrinc (5. kép) temploma hét évvel a türelmi rendelet előtt épült. Oltárképén a megfeszített Krisztus lábánál a keresztet Magdalai Mária öleli át, lábánál kehely, mellette pedig derékba tört fa van. A háttérben a dombon és a völgyben is Jeruzsálem képe látható. A gyülekezeti pénztárkönyvek tanúsága szerint a gyülekezet igényességére utal, hogy az aranyozási munkálatokra a királyi ház aranyozóit kérték fel.² A névtelenségbe burkolózó festőre csak néhány kifizetést igazoló írás utal (BUCSÁNYI 2010).

A Tolna megyei *Tótfű* templomában az oltárkép a sárszentlőrinci típust követi. A keresztfát térdeplő nőalak (Magdalai Mária) öleli át, a kereszt lábánál pedig kehely látható. Az előtérben a földön lándzsa, egy hosszú rúdra kötözött izsóp, valamint a keresztre feszítés eszközei: szög, egy kosárban fogó és kalapács és két dobókocka láthatók. A háttérben hegyoldal és a jeruzsálemi templom látképe tűnik elő.

A fenti példákban látható, hogy a 18. század végén Magyarországon készült oltárképeken nem jellemző a mellékalakok szerepeltetése, és ha mégis megjelennek, annak minden esetben sajátos okai vannak. Vagy készen vásárolták őket és meghagyták eredeti formájukban, vagy engedtek a festő elképzelésének, és Magdalai Máriát mint megtért bűnöst és bűnbánót szerepeltették a képeken. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a keresztény ikonográfiában Krisztus elhagyatottságának ábrázolása nem ekkor keletkezett. A típus már sokkal korábban, a 16–17. században kialakult (lásd Tiziano, Rubens, Rembrandt és Velázquez hasonló tematikájú képeit). Magyarországi tömeges előfordulása az evangélikus templomokban a 18. század végén nagy valószínűséggel összefügg a hazai Mária-kultusz erősödésével.

Máriát ábrázoló oltárképek magyarországi evangélikus templomokban ezután

² A gyülekezet építkezésekről szóló irataiban említenek egy Ildényi nevezetű m. kir. udv. aranyozó mestert, aki 450 forintért festette és aranyozta újra a 100 éves templom oltárát (1875-ben). Lásd: *Szemelvények Sárszentlőrinc múltjából*, 2000.

már csak a 19. század végén – 20. század első felében jelennek meg. Ekkor már nincs szó az egy századdal korábbi hitvitáról, és a keresztre feszítés jelenetének ábrázolásakor az alkotók az evangélisták leírásaira hagyatkoznak. Leginkább Mária, Jézus anyja és Magdalai Mária alakja szerepel az ekkor keletkezett képeken. *Pitvaros* temploma 1881–1882-ben épült. Oltárát és szószékét Götzl Antal szobrász készítette. Oltárképét (6. kép) Jeszenszky Gusztáv, Jeszenszky Károly evangélikus lelkész fia festette (1854–1892). A megfeszített Krisztus inkább a háttérben van, és a néző figyelmét az előtérben látható alakok különféle reakciói kötik le. A döbbenet, az elkeseredés, a félelem és a csodálkozás megnyilvánulásai ösztönzik hasonló érzelmi reakcióra a nézőt.

Paks 1788-ban épült első fatemploma 1808-ban leégett. Vályogból, zsindeleytővel 1812–13-ban készült második temploma 1880-ban szintén a tűz martaléka lett, és ezért vált szükségessé az új templom építése. A neoreneszánsz stílusban felépült templom (1884) építője eddig ismeretlen, mert a második világháborúban a gyülekezet levéltárának nagy része megsemmisült. Feltételezések szerint Benkó Károly (1837–1893) lehetett az építész. Oltárképe ekkor készülhetett, de készítője szintén nem ismert (7. kép). Mária, Jézus anyja mellett megjelenik Magdalai Mária és János is. A hangsúly itt is a különböző szereplőknek a megfeszített Krisztussal kapcsolatos érzelmein van.

Szarvason 1896–97-ig épült a Francsek Imre által tervezett Újtemplom, amely a nagyra növekedett gyülekezett második temploma. A monumentális oltár (10 méter) oltárképét Veres Gusztáv békéscsabai származású festő készítette (8. kép). Az időpont nem ismert, de valószínűleg a templom felépülése után vagy azzal egy időben került az oltárra. Az elsötétedő, viharos háttér előtt Jézus lábánál anyját, Máriát látjuk térdelve, amint Krisztus lábára borul, míg mellette az eseményt döbbenet figyelő, összekulcsolt kezű János áll.

Sárváron az oltárképet Gaston Lenthe mecklenburgi festő festette 1885-ben a németországi Schwerinben (9. kép). A szerző kilétét és az oltárkép külföldi párhuzamait idén 2012-ben Heitler András restaurátor művész fedezte fel a kép restaurálása során. A kompozíció középtengelyében a megfeszített Krisztus alakja látható. A keresztfá tövénél, balra Mária Magdolna térdel, mellette, kissé hátrébb Mária, Jézus anyja egy másik nőalak (feltételezhetően Mária, Jakab és József anyja társaságában, lásd Mt 27,56). A keresztfától jobbra János evangélista álló alakja látható, előtte a térdelő római századosal. A kép sok hasonlóságot mutat a dobertini kolostortemplom (1857) és a schwerini dóm (1883–84) hasonló tematikájú oltárképével, amelyeket szintén Lenthe festett. A kép Magyarországra kerülése, illetve megrendelésének körülményei még ismeretlenek.

Marcalgergelyi első fatemploma 1754-ben leégett. Második fatemplomát is többször kellett felújítani. 1783-ban épült fel magtárra hasonlító, torony nélküli harmadik templomuk. A ma is álló, sorban negyedik, eklektikus stílusú templom 1910-re készült el. Az oltárképet ekkor Munkácsy Mihály *Gol-*

8. kép. Szarvas-Újtemplom

9. kép. Sárvár

10. kép. Kéttbodony

11. kép. Rákoskeresztúr

gota című képe nyomán Gyurácz Ferenc püspök 1899-óta nevelt leánya (elhunyt öccsének, Gyurácz Sándornak leánya, Gyurácz Karolina) festette.

Kéttbodony késő barokk stílusú, eredetileg 1792–94-ből való templomát 1818-ban átépítették. Maga az oltárkép Munkácsy Mihály *Golgotájából* vett részlet, és a századforduló környékén készülhetett (10. kép). A kereszt előtt a három Mária térdel, és János evangélista nézi őket. Ennek készítője a Nógrád megyei Kubányi Lajos (1855–1912). Munkácsy Mihály trilógiájának jelentős hatása volt külföldön és Magyarország-szerte is. *Krisztus Pilátus előtt* című képét 1881-ben, a *Golgotát* 1884-ben és az *Ecce Homo*t 1896-ban festette. A Dunántúlon és Nógrád megyében a 20. század elején Munkácsy hatására evangélikus gyülekezetek választják új vagy felújított templomuk oltárképéül a Golgota részletét.

De másolatok máshol is születnek. A historizmusnak a történelmi korszakok iránti vonzalma mutatkozik meg Budapesten is a Sándy Gyula által tervezett és 1941–43 között felépült *rákoskeresztúri* templomban, ahol Matthias Grünewald isenheimi Golgota-oltárképének színvonalas másolatát készítik el az oltárra. Az oltárképet a Kossuth- és Munkácsy-díjjal kitüntetett Csáky-Maronyák József festette.

Bánkon 1783–84-ben épült fel a ma is álló templom. Korabeli késő barokk oltáráról azonban elvesztek az eredeti oltárképek, csak az utolsó vacsorát ábrázoló faragott predellakép maradt fent. *Krisztus a keresztfán* című oltárképét Edvi Illés Ödön (1877–1945) festőművész készítette a 20. század elején történt átalakításkor (12. kép).

Balf oltárképe kivételt képez a sorban, mert a II. világháborút követő kitelepítések nyomán kényszerből született (13. kép). A kép nehezen látható alsó részén az „ideiglenesen” felirat olvasható. Az eredeti, utolsó vacsorát ábrázoló, kisméretű oltárképet a kommunizmus idején kicsempészték az országból (ma a bajor kisvárosban, Uffenheimben van, ahová a lakosság többségét telepítették). Az oltárépítményen a szószék lebontása után került elhelyezésre ez a bevallottan is ideiglenes oltárkép. Készítésének idejét és készítőjét sem ismerjük, de a '60-as, '70-es évekre tehető.

Fót evangélikus temploma 1871–73 között épült Urbán Mihály aszódi mérnök tervei szerint. Az eredeti szószéket és az oltárt Tóth György készítette adományként. Oltárképe, amely Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázolja, 1901-ben készült Mandák Mária adományaként.

A Mária-ábrázolások sorát két képpel zárnam, amelyek a királyok imádása témakörben születtek. *Bábonymegyér* harmadik, ma is álló temploma 1831–40 között épült. A gyülekezet 1928-ban beiktatott új felügyelője, Rudnay Gyula festőművész a templom százéves jubileumára készítette az új oltárképet (14. kép). *A napkeleti bölcsek hódolata* című kép érdekessége, hogy negyedik alakként egy szűrös magyar alak is megjelenik a képen. Ez arra utal, hogy a festő elképzelése szerint a keletről jött bölcsek között akár ősünk képviselői is helyet kaphattak.

Pecz Samu tervezte a *budapest-fasori* evangélikus templomot, amely 1903–05 között épült. Oltárképét Benczúr Gyula festette 1913-ban kétéves felkészülés után (15. kép). A kép központi figurája a kised Jézus, akit lehetőleg dicsőfény vesz körül. A három bölcs alakján is látható, hogy az őket megvilágító fény a kisgyermek arcáról árad szét. Mária alakja itt nem hordoz glóriát, és nem tűnik ki ruházatával sem. Egyszerű, fejkendős, gondoskodó édesanya, Gálos Miklós szavaival „igazi magyar parasztnadonna”. Körülötte a világ nemzeteinek képviselői róják le tiszteletüket. A turbános szerecsen király, a sisakos germán és a nézőnek háttal térdeplő csizmás magyar, akinek alakjában a művész önmagát festette meg.

A bemutatott és országban felmért képek alapján elmondható, hogy Máriának, Jézus anyjának alakja ritkán szerepel az evangélikus templomok oltárképein, és ha meg is jelenik, akkor is inkább csak mint a bibliai történetet személyében igazoló mellékszereplő van jelen. A keresztre feszítés és a királyok imádása témájú képeken ritkán kap nagyobb hangsúlyt, és ábrázolásakor is leginkább emberi mivoltát emelik ki.

Hivatkozott művek

BELTING, Hans 2000. *Kép és kultusz*. Balassi Kiadó, Budapest.

BUCSÁNYI Kálmán 2010. A sárszentlőrinci oltárkép újjászületése a restaurálás tükrében.

In: *A sárszentlőrinci templom*. Sárszentlőrinci Evangélikus Egyházközség, Sárszentlőrinc. 32–34. o.

FABINY Tibor 1994. *Az evangélikus egyház a magyar művelődés századaiban*. Budapest.

GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin 2003. A nemescsói evangélikus templom szószékoltára. *Örökségvédelem*, VII. évf. 3–4. sz. 7–8. o.

KRÄHLING János 2004. Építészettörténeti áttekintés. In: uő (szerk.): *Evangélikus templomaink a mai Magyarországon*. 3. köt. *Veszendő templomaink*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 15–19. o.

SEIBERT, Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest.

VELLADICS Márta 1997. A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után. *Ars Hungarica*, 25. évf. 1–2. sz. 345–354. o.

VELLADICS Márta 1999. A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1784). *Századok*, 133. évf. 6. sz. 1259–1278. o.

VELLADICS Márta 2000. Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790). *Levéltári Közlemények*, 71. évf. 1–2. sz. 33–52. o.

12. kép. Bánk

13. kép. Balf

14. kép. Bakonymegyer

15. kép. Budapest-Fásor

Harmati Béla László művészettörténész, az Evangélikus Országos Múzeum igazgatója, az Egyházi Muzeológusok Egyesületének alapító elnöke. Kutatási területe az evangélikus egyházművészet a Kárpát-medencében, a szószékoltárok és oltárképek ikonográfiája és ikonológiája.